

ФЕНОМЕН ОЛЕКСАНДРА ПОЛЯ. До 180-річчя від дня народження

БУШАК С. Член Спілки геологів України, ІГН НАНУ

«В останні роки відбувається по-ступове повернення з небуття багатьох забутих імен, які є гордістю і славою України».
Ігор Кочергін

Про цю дивовижну неординарну людину ще й донині знають далеко не всі, хоча внесок Олександра Поля у розвиток вітчизняної промисловості, науки та культури (насамперед геології та музейної справи) значний і незаперечний. Олександр Миколайович Поль був не лише крупним підприємцем, засновником промислового видобутку залізних руд на Криворіжжі, але й видатним діячем земського руху. Він активно впроваджував селянську, земську і судову реформи на Катеринославщині, нині Дніпропетровщині.

Перші дані про залізні руди Криворіжжя зафіксовані ще до Поля російським природознавцем, членом Петербурзької академії наук І.А. Гільденштедтом, котрий протягом 1768–1773 років вивчав територію Єлисаветградщини та Приазов'я.

Приблизно у той же час академік В.Ф. Зуев за дорученням Петербурзької академії наук відвідав пониззя Дніпра, Крим, а у жовтні 1781 р. і Кривий Ріг. Видані пізніше в Петербурзі «Мандрівні записки Василя Зуева» повідомляють, що «береги Саксагані складаються із залізного шиферу, котрий настільки твердий, що кресало вибиває з нього іскри».

1787 року район Кривого Рогу відвідав професор М.Г. Ліванов. Він знайшов там залізні, срібні (лише за його даними) та інші руди і доповів про це князю Григорію Потьомкіну, який наказав побудувати в тих місцях чавуноливарний завод. Але смерть намісника

Олександр Миколайович Поль

Новоросії не дозволила здійснитися цим планом.

Залізні руди на Криворіжжі виявили також гірничий інженер В. Піленко (1803), гірничий унтер-шихтмейстер П.О. Кульшин (1835–1837), офіцер генерального штабу А. Шмідт (1863) та професор М.П. Барбот де Марні (1866–1867), але урядовці не зацікавилися їхніми повідомленнями.

Отже, трапилося так, що саме Олександр Поль змінив скептичне уявлення про рудоносність Кривого Рогу, перевівши питання з суто наукового в практичне.

О. Поль віддав детальному вивченню Кривого Рогу 15 років і особисто сприяв тому, що 1881 року розпочалась промислова розробка залізних руд, яка визначила подальший бурхливий економічний розвиток Придніпровського регіону. Олександр Поль мав безпосе-

реднє відношення до будівництва Придніпровської (в минулому – Катерининської) залізниці та спорудження 1884 р. мосту через Дніпро (нині – міст № 1, «Старий»), куди вклав власні кошти.

Швидкий промисловий розвиток усього півдня України, насамперед Кривого Рогу та Катеринослава, нерозривно пов'язаний з іменем Олександра Поля. Завдяки відкриттю величезних запасів залізної руди там з'явилися кар'єри, металургійні заводи та шляхи сполучення між Криворіжжям і Донбасом. У результаті стрімкого розвитку гірничо-металургійних підприємств у краї Катеринослав перетворився на значний промисловий центр, тут почали динамічно розвиватися наука, культура та освіта. І, оскільки гірничо-металургійна галузь потребувала кваліфікованих кадрів, наприкінці XIX століття тут заснували Катеринославське вище гірниче училище – перший вищий навчальний заклад губернії, від якого пізніше взяла початок низка інших вузів.

Беручи до уваги унікальні заслуги Олександра Поля перед рідним краєм, деякі дослідники вважають, що історію Катеринославщини можна поділити на періоди до Поля і після нього. Самого ж Поля було патетично названо «степовим Колумбом», про якого сучасник (Шимановський М.Ф., перший директор чавуноливарного заводу, збудованого 1892 р. в с. Гданцівка) писав, що «він особисто вивчав околиці Кривого Рогу у петрографічному відношенні, обійшовши їх уздовж і впоперек». О. Поль відбирав зразки залізної руди, які підтверджували високий вміст заліза (до 50–70%) в покладах.

Разом з помічником, досвідченим штейгером Й.І. Пузино, Олександр Поль провів перше детальне обстеження

Криворізького рудного родовища, описавши граніти, гнейси, магнітну залізну руду, залістий кварцит, бурий залізняк, мідну зелень, буре вугілля, каолін, азбест, аспід (чорні високометаморфізовані глинисті сланці з високим вмістом органічної вуглистої речовини) та ін.

Тривалий час дослідники вважали, що Олександр Поль є нащадком (по лінії матері) українського гетьмана Павла Полуботка, родовий маєток якого знаходився у місті Любеч, що на Чернігівщині. Про це згадував видатний український історик Д.І. Яворницький, а за ним і інші дослідники. Ще у дореволюційний період з'явилися біографічні нариси, присвячені життю та діяльності Поля, написані головою Катеринославської архівної комісії Антоном Степановичем Синявським та членом цієї ж комісії Іваном Федоровичем Вертоградовим. У радянський період про Поля писали письменники Іван Шаповал, Володимир Заремба та інші. І лише завдяки ґрунтовним новаторським дослідженням дніпропетровського історика Ігоря Кочергіна переконливо доведено, що по материнській лінії О. Поль – нащадок рідної сестри гетьмана Павла Полуботка – Тетяни Леонтіївни Полуботок.

Висувалися гіпотези що серед предків О. Поля були шведи, датчани, англійці, німці, але й донині не існує єдиної думки про його національне походження.

Найавторитетніший дослідник життя Олександра Поля Ігор Кочергін встановив, що його дід, дрібний безземельний литовський шляхтич Іоганн (Іван) Поль 1757 року народження, у 17 років добровільно вступив до армії імператриці Катерини II солдатом у Углицький мушкетерський полк. Пізніше, уже в чині підпоручика, відзначився при штурмі Ізмаїла під час російсько-турецької війни 1787–1791 років. Після цього перейшов у Староінгермоландський полк, котрий формувався переважно з прибалтійських дворян, брав участь в Італійському поході О.В. Суворова, потрапив у полон до французів. А 1801 р. вийшов у відставку «капітаном з мундиром», отримавши за службу земельну ділянку площею 819 гектарів (750 десятин) на березі річки Мокра Сура на Катеринославщині. 1804 р. йому надали «дворянське достоїнство» і разом з сімейством

**Герб наказного гетьмана
Павла Полуботка,
в родинних зв'язках із яким був
Олександр Миколайович Поль**

внесли до родовідної книги дворян Катеринославської губернії.

У зв'язку з російсько-турецькою війною 1806–1812 рр. уряд формував у Київській, Чернігівській, Полтавській, Харківській, Катеринославській та Херсонській губерніях земське ополчення, куди 1806 р. вступив і Іван Іванович Поль. 1807 року його призначили командиром батальйону, у 1808 р. присвоїли звання майора, нагородивши золоту медаллю у петлицю та орденом св. Володимиром.

Ще наприкінці XVIII ст. І.І. Поль одружився з Марією Федорівною Маламою, у них народилося троє синів – Петро, Микола та Дмитро. Микола Іванович (1797 р.н.) пішов шляхом батька і старшого брата Петра (той дослужився до полковника, мав чин дійсного статського радника і навіть обіймав високу посаду поліцмейстера Санкт-Петербурга). Микола Поль почав службу в складі 19-го егерського полку російської армії у чині прапорщика, брав участь у війні з Наполеоном 1812 р. та закордонних походах російської армії. 1816 року звільнився в запас у чині підпоручика в зв'язку з хворобою.

У шлюбі з другою дружиною Ганною Павлівною Маламою (уроджена Полетика, онука наказного гетьмана, колишнього чернігівського полковника Павла Полуботка) і народився Олександр Миколайович Поль, два його брати – Іван і Петро – та чотири сестри: Лідія, Марія, Ольга і Юлія.

Олександр Поль з'явився на світ 20 серпня (1 вересня) 1832 року у селі Ма-

лоолександрівці Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії (нині – село Полівське Верхньодніпровського району).

Олександр Миколайович пишався козацьким походженням своїх предків, приналежністю до роду Полуботків, один з представників якого, Леонтій Артемович (батько гетьмана Павла Полуботка) займав високі посади (писаря, а потім генерального судді) при трьох гетьманах – Дем'яні Многогрішному, Іванові Самойловичу та Іванові Мазепі.

Прапрадід матері Олександра Поля, Семен Савович Савич, був генеральним писарем за гетьманів Івана Скоропадського та Павла Полуботка. У зв'язку зі справою Полуботка, який боровся за повернення козацьких «прав і вольностей», фактично скасованих Петром I після повстання Івана Мазепи, Семена Савича викликали до Петербурга, де заарештували. Він помер 1725 р. у Петропавлівській фортеці, як і гетьман Павло перед тим (за новим стилем – 24 грудня 1724 р.).

У 1850 році Олександр Поль закінчив Полтавську губернську гімназію, а 1854 року – юридичний факультет Дерптського (зараз Тартуський) університету. Пізніше брав дієву участь у впровадженні селянської реформи в Катеринославській губернії (1858–1861), а 1866 року став членом Катеринославського губернського земського зібрання.

Починаючи з 1866-го, впродовж кількох років Олександр Поль проводив детальне геологічне і геоморфологічне дослідження корисних копалин Криворізького регіону. На землях поміщика Галковського він обстежив гору поблизу річки Саксагань, що височила над рівнем води на 37 м. Вона мала назву «Орлине гніздо», була вся вкрита мохом, і місцеві жителів розповідали про неї численні легенди. Вважалося, що тут був притулок розбійників, але при цьому гора нібито приховувала в собі незліченні скарби, добратися до яких могла лише чесна і хоробра людина. На цій горі О. Поль відібрав зразки, які показали високий вміст заліза.

Оскільки Олександр Миколайович не був професійним геологом, 1872 р. на його прохання тут проводив дослідження відомий німецький гірничий інженер

Л. Штріпельман, який підтвердив, що у районі Кривого Рогу (у межиріччі Саксагані та Інгульця) знаходяться великі поклади залізної руди, графіту, каоліну та аспідного сланцю. За результатами цих робіт за кошти Поля у Лейпцизі і Петербурзі (в перекладі на російську) вийшла книга Л. Штріпельмана «Южно-русские месторождения магнитных железных руд и железного блеска в Екатеринославской (Верхнеднепровского уезда) и Херсонской губерниях». Ця робота привернула увагу російського уряду, і у криворізькому регіоні розпочалися масштабні дослідження.

Сам же Поль за власний кошт запросив ще одного гірничого інженера, німецького берг-мейстера Гартунга, провести додаткові дослідження, які підтвердили і уточнили висновки Штріпельмана (осінь 1873 р.).

Після цього урядовий та громадський інтерес до руд Криворіжжя почав стрімко зростати. Протягом 1873–1875 років Поль взяв у оренду багаті на залізну руду криворізькі землі з метою їх подальшого промислового використання. У 1876 та 1877 роках він неодноразово звертався до міністра державного майна з проханням посприяти у створенні акціонерної компанії, яка б

займалася експлуатацією мінеральних багатств Кривого Рогу. Однак допомоги від уряду не одержав і не зміг започаткувати промисловий видобуток руди на Криворіжжі. Тому 1880 р. він віддав права на оренду новоствореній французькій компанії «Товариство залізних руд Кривого Рогу», ставши її крупним акціонером.

Однак Поль не полишив справу розробки залізних руд. 1881 року він купив у поміщика Л.О. Шмакова за 30 000 крб. 500 десятин землі у Запорізькій ущелині (Велика Дубова балка). Тут він збирався видобувати руду, плануючи переробляти її на власному чавуноливарному заводі, землю під який Поль придбав 1883 р. в Катеринославі, поблизу сучасного залізничного вокзалу. Однак розгорнути власне підприємство з видобутку руди Поль так і не зміг. Було видобуто лише декілька тисяч пудів. Не витримавши конкуренції з великими компаніями, Поль змушений був зупинити видобуток залізної руди в Дубовій балці. Окрім залізної руди Поль також приділяв велику увагу аспіду і графіту.

В Олександрівському повіті Херсонської губернії біля с. Миронівка Поль заклав дві шахти, де протягом 1870-х років видобували графіт високої якості. У 80-х

роках XIX ст. Миронівські рудники графіту поступово зменшували видобуток через скорочення попиту на цей мінерал та у зв'язку із постійною нестачею у Поля коштів на оплату високих тарифів на залізничні перевезення. На початку 1880-х років два рудники давали близько 2000 пудів графіту на рік, хоча за сприятливих умов його видобуток міг збільшитись до 100 000 пудів. Зразки графіту демонструвалися на виставках сільськогосподарських і промислових виробів у Катеринославі (1880) та Одесі (1884). Однак, попри необхідність використання графіту у металургійній промисловості (з нього виготовляли вогнетривкі тиглі), великого масштабу видобуток графіту так і не набув.

Подібна доля спіткала і підприємство з розробки аспіду. На початку 1872 р. О. Поль разом із князем С.В. Кочубеем розпочав розробку аспідного сланцю, родовище якого містилося за 6 кілометрів від Кривого Рогу, в с. Покровському. Це родовище було відоме ще з козацьких часів і славилось якісним матеріалом, який використовували для покривання дахів і настилання підлоги. 1872 р. Поль їздив до Європи з метою вивчення досвіду промислового видобутку аспіду. Того ж року розпочалась

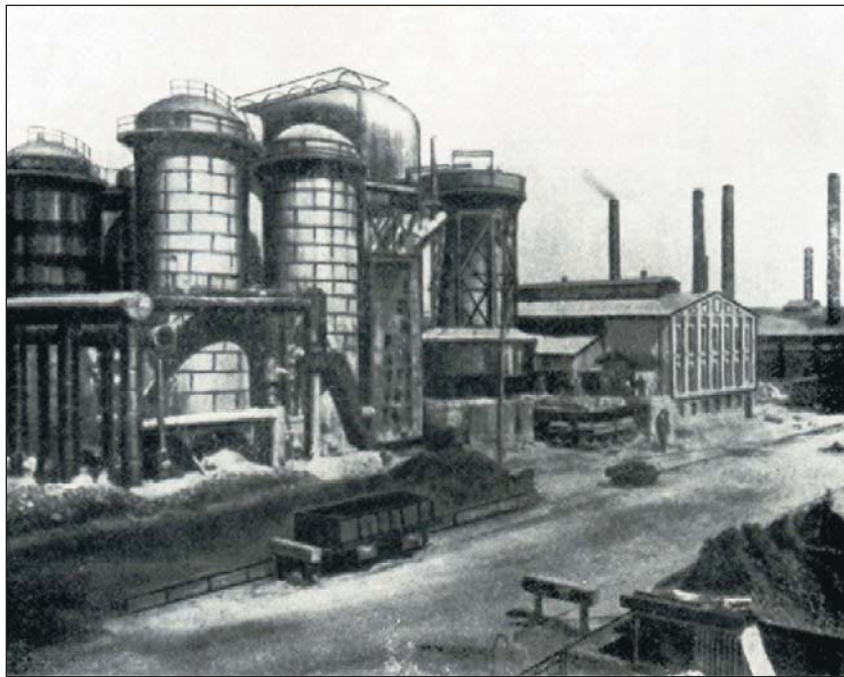

Підйом руди на-гора в руднику Шмаковому Криворізького басейну. 1908–1909

Вивіз руди з кар'єру в Кривому Розі

Доменна піч Дніпровського заводу Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства. 1896

розробка аспіду на Покровському родовищі. Аспідні плити з цього родовища вирізнялись високою якістю, що неодноразово було підтверджено на різноманітних виставках, зокрема 1873 р. в Москві. Основний ринок збуту аспідних плит охоплював Катеринославську та Херсонську губернії. У Миколаєві такими плитами було перекрито багато казенних будівель, аспід використали і для спорудження пам'ятника адміралу С.К. Грейгу у Миколаєві (відкритий 21 травня 1873 р.). Під час будівництва Катерининської залізниці аспідом перекрили багато залізничних станцій і різних адміністративних будівель.

Після занепаду Покровських аспідних ломок на початку 1880-х Поль взявся за розробку аспіду, який залягав у його новопродбаному маєтку Дубова балка (1881). Та розпочати повномасштабний видобуток аспіду в Дубовій балці (Запорізька ущелина) Полю не вдалось, як не пощастило налагодити тут і видобуток залізної руди. При цьому Покровське і Запорізьке аспідні родовища були єдиними в державі, і саме завдяки О.М. Полю про них дізналися у всій Російській імперії.

Крім того, Поль приділяв значну увагу сільському господарству. 1857 р. він придбав маєток біля сіл Олександропіль

і Приют. О.М. Поль не лише практикував хліборобство, яке приносило нестабільний прибуток, а й володів кінним та цегляним заводами, фермою великої рогатої худоби, активно торгував сільськогосподарськими продуктами.

У різний час Поль тримав десятки коней кількох порід. Чималих успіхів він досяг, займаючись скотарством. Поль належав до найбільших власників великої рогатої худоби у Верхньодніпровському повіті. Його стадо нараховувало до сотні голів корів і биків української степової породи. За худобу і коней Поль неодноразово одержував нагороди на катеринославських сільськогосподарських виставках (1874, 1880 та 1886 років).

Геологічним відкриттям Поля передували його археологічні та історичні розвідки. Він зібрав велику колекцію старожитностей, не лише фінансував розкопки старовинних курганів, а й брав у цих роботах особисту участь.

1870 року Олександра Поля обрали дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей, а 1885 року він став членом-кореспондентом Імператорського московського археологічного товариства.

Про захоплення О. Поля археологією свідчить його лист до голови Імператорської археологічної комісії Сергія

Григоровича Строганова від 1871 р.: «Милостивий государь граф Сергей Григорьевич!

В одном из именей Вашего Сиятельства, Александровского уезда Екатеринославской губернии близ селения Натальевки, находятся два кургана, разрытые несколько лет назад. По собранным мною сведениям, раскопки эти были неудачны; тем не менее я позволяю себе утруждать Вас, граф, моею покорнейшею просьбою разрешить мне весною настоящего года на мой собственный счет произвести еще исследование этих двух курганов; на условия, что в случае находки четвертая часть всех найденных вещей из золота и серебра, по жребью, должна быть передана мною управляющему экономией для доставления Вашему Сиятельству; все остальное поступает в мою полную собственность.

Если Ваше Сиятельство удостоит обратить внимание на предложение мое, то я покорнейше прошу почтить меня уведомлением для принятия мер к приведению этого намерения в исполнение.

Примите, Ваше Сиятельство, уверение в совершенном почтении и преданности, с коим имею честь быть Вашим, граф, покорнейшим слугою, Александр Поль.

Д. Александрополь. 8 февраля 1871 года. Адрес: Александру Николаевичу Полю, в г. Верхнеднепровск Екатеринославской губернии».

Поль зібрав одну з найбільших приватних колекцій залишків старовини на півдні Російської імперії, поступаючись у цьому хіба що Василю Васильовичу Тарновському, котрий мешкав у маєтку Качанівка на Чернігівщині.

Олександр Поль був учасником археологічних з'їздів у Петербурзі (1872) та Одесі (1884). 1887 р. він створив на базі своєї колекції приватний археологічний музей у Катеринославі. Велику частку колекції Поля становило зібрання предметів, пов'язаних з історією Запорозької Січі. Деякі з них він одержав у спадок від предків, що належали до відомих козацьких шляхетських родин (Полуботки, Савичі, Полетики, Малами). Більшість предметів запорозької старовини Поль знайшов під час археологічних розкопок або придбав. Археологічних розкопок або придбав. Археологічних розкопок або придбав. Археологічних розкопок або придбав.

ал знахідок можна окреслити межами Катеринославської та Київської губерній: с. Волоське, с. Дівка, с. Звонецьке, м. Канів, м. Катеринослав, с. Ігринь, с. Капулівка, с. Михайлівка, с. Мишурін Ріг, м. Нікополь, м. Новомосковськ, с. Перевалочна, с. Старі Кодаки, острів Хортиця. Характерною рисою археологічних занять Поля було те, що він не мав наміру зберігати знайдені речі у себе. Ще за життя колекціонер надсилав експонати до імператорського Ермітажу та музею Одеського товариства історії і старожитностей.

Свою багатющу колекцію О.М. Поль передав Катеринославському музею (нині – Дніпропетровський національний історичний музей імені Д.І. Яворницького).

Музей, один з найстаріших і найбагатших в Україні, засновано 1849 року громадськістю міста за ініціативи та безпосередньої участі Катеринославського губернатора А.Я. Фабра та директора училищ губернії Я.Д. Грахова. З 1902-го по 1933 рік заклад очолював видатний український історик, академік Д.І. Яворницький (1855–1940). Його ім'я присвоїли музею 1940 року, після смерті вченого. У фондах зберігається близько 260 тис. експонатів, які розповідають про історію Дніпропетровщини з давніх часів до сьогодні. Істотною складовою експозиції стала колекція старожитностей, зібрана Полем. Значну частину експонатів відділу історії запорізького козацтва (зала № 2) становлять саме речі з колекції Поля.

26 липня (7 серпня) 1890 року Олександр Поль несподівано помер від серцевого нападу. Поховали його на Севастопольському кладовищі в Катеринославі. Нині могила О.М. Поля втрачена.

Попри те, що ще 1887 р. О. Полю за заслуги перед краєм надали звання почесного громадянина Катеринослава (хоча він жив у м. Верхньодніпровську Катеринославської губернії), у радянський період про нього не лише намагались не згадувати, але й прагнули стерти ім'я подвижника з пам'яті нащадків.

**Пам'ятник О.М. Полю в Дніпропетровську.
Скульптор В.П. Небоженко**

Надзвичайно промовистим у цьому відношенні є рішення № 345 виконкому міськради трудящих від 12 березня 1953 р. «Про перейменування вулиці Поля» у Дніпропетровську.

«Проверкой установлено, что А.Н. Поль, именем которого названа улица в Октябрьском районе города, не имеет никаких заслуг перед советским народом и является крупным помещиком-промышленником. Поэтому исполком решил: 1) переименовать улицу Поля в улицу имени народного героя Чехословацкой Республики Юлиуса Фучика; 2) обязать товарища Балдашева к 15 марта 1953 года повесить таблички с новым наименованием улицы.

Председатель: Распопов Н. Секретарь: Бабенко А.»

З розпадом СРСР, коли компартія втратила право на монопольне висвітлення історії, багато що змінилось. Не так давно Олександр Полю відкрили пам'ятники та меморіальні дошки у Дніпропетровську (Січеславі) та Кривому Розі.

1. *Заремба В.І.* Скарб дикого степу. – К., 1984. – 152 с.

2. *Кочергін І.* Олександр Поль: мрії, справи, спадщина. – Дніпропетровськ: Національна гірничо академія України, 2002. – 222 с.

3. *Кочергін І.* Нариси з історії гірничої справи на Придніпров'ї. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет. – 2005. – С. 2.

4. *Платонов В.А.* Олександр Поль – человек-легенда. – Днепропетровск, 2002.

5. *Платонов В.* Кургани Поля // Дзеркало тижня. – 2002. – № 36(411).

6. *Поль А.Н.* Археологические поиски // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1872. – Т. 8. – С. 439–442.

7. *Поль А.Н.* Мишурин Рог // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1872. – Т. 8. – С. 434–438.

8. *Почесний* громадянин краю (до 170-річчя від дня народження Олександра Поля): Бібліографічний покажчик / Упорядн.: І. Голуб, І. Кочергін. – Дніпропетровськ, 2002.

9. *Яворницький Д.И.* Памяти Александра Николаевича Поля // Екатеринославские губернские ведомости. – 1890. – № 89.